

AZ ELETMŰ ERTEKE

Vajon lehetnek-e egyáltalán kétségeink, hogy Kornai Já-

MIHÁLYI PETER

sem később nem kap egyértelmű, könnyen idézhető választ.

nos már évtizedekkel ezelőtt áttörte a politikai és nyelvi határokat, s műveivel világszerte átütő sikert aratott? Annyi bizonyos, hogy Kornai János tudományos életműve a magyar közgazdaságtudomány egyetlen igazán exportképes terméke. Egy olyan termékfolyam – s tegyük gyorsan hozzá: nem lezártult folyam! –, amelyre bátran hivatkozhat minden magyar közgazdász, bárhol jár is a világban: egyetemen, kutatóintézetben, könyvtárban vagy könyvesboltban. Első meggondolásra tehát értelmetlennek is tűnhet minden, az életmű jelentőségét firtató kérdés.

Pedig nem az. A választ több részre kell bontanunk. Az életműnek vannak olyan elemei, amelyek teljesen áttörtek, s van, amelyik nem. Számokkal mérve a mérleg kedvező: két „igen”-nel szemben csak egy „nem” áll. Az „igen”-ek egyértelműek, magyarázat, utólagos értékelés szinte alig szükséges. Ezért lesz rövid a vitathatatlan sikereket áttekintő két szakasz. A „nem” igényel hosszabb diszkussziót.

Kornai visszatérő módon foglalkozik a siker és a kudarccal viszonyával. Ilyen például az a rész, ahol lát-szólag teljesen más kontextusban pályájának egy rég-es-régen lezárt szakaszát, saját kommunista múltját értékeli. „Nem hiszek abban, hogy az a kár, amit az ember élete egyik szakaszában okoz, ellensúlyozható az élet egy másik szakaszának érdemeivel. [...] Külön számlát vezetek ezekről.” (70. old.) Másutt az egykor nagy tekintélyű marxista közgazdász, Erdős Péter 1970-ben élőszóban elhangzott, évtizedek múltán is sajtó bírálatát elemzi. Régen volt, és még ma is fáj! Magyarozatként egy szakmunkát idéz az emberi memória természetéről. Kimutatható – foglalja össze a holland pszichológus, D. Draaisma gondolatait –, hogy az emberi emlékezet rendkívüli élességgel őrzi meg a megaláztatás élményeit, többnyire sokkal részletesebben és pontosabban, mint a sikerek és örömeik pillanatait (241. old.).¹ Lehet, hogy nem minden ember ilyen, de hogy Kornai János pszichéje így működik, abban a fentiek alapján egészen bizonyosak lehetünk.

„Mondd, János, miért vagy olyan bizalmatlan velünk szemben?” – idézi a fiatalon elhunyt tanítvány, Farkas Kati egyszerű, mégis sokértelmű kérdését Kornai János önéletrajzában 212. oldalán. Tulajdonképpen e kérdésnek és Kornai válaszában a bevezetőben lenne a helye. Ott kellene megválaszolni, miért nem kívánta másokra bízni életművének összefoglalását, elemzését, értékelését, mint ahogyan azt a hozzá mérhető nagy tudósok többsége tenni szokta. Erre a kérdésre azonban az Olvasó sem a könyv elején,

A SZOCIALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

Kornai harmincévesen robbant be a szovjetológiába, pontosabban szólva a szocialista gazdaságok működését vizsgáló nyugati tudományos közéletbe. A diplomával sem rendelkező aspiráns az 1956-os forradalmat megelőző bő tizenkét hónapban folytatta kutatásait s írta meg kandidátusi disszertációját. Az értekezés, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címmel szinte egy időben (1957-ben, illetve 1958-ban) jelent meg magyarul és angolul. Ettől a pillanattól kezdve Kornai a szocialista gazdaság első számú nemzetközi szakértője, akinek művei mind a mai napig nemcsak a nagy világnyelveken, de a kelet-európai és ázsiai térség nyelvein is frissiben elérhetővé valnak. Mindez számokkal is igazolható.

Az 1. táblázat néhány, az átmenet szellemi előkészítésében kiemelkedő szerepet játszó kelet-közép-európai közgazdász tudományos hatására vonatkozó adatot közöl a *Social Science Citation Index (SSCI)* alapján. Látható, hogy közöttük is kimagaslik Kornai János idézettsége, akinek műveire két és félszer annyi publikációban hivatkoztak, mint a másik négy szerzőre együttvéve.

1. táblázat – Kornai János idézettsége

	1981–85	1986–90	1991–95	1996–2000	2001–03	össz.
Balcerowicz, L.	5	7	48	89	56	205
Brus, W.	87	109	82	34	10	322
Klaus, V.	14	56	69	80	31	250
Kornai J.	283	551	682	508	306	2330
Sik, O.	35	54	24	6	7	126

Megjegyzés: a táblázatban azoknak az SSCI-ban regisztrált publikációknak a száma szerepel, amelyekben a felsorolt szerzők legalább egy publikációjára hivatkoztak.

Forrás: WARGO Közgazdasági Elemző Intézet

1 ■ Mindez rímel egy csodálatos József Attila-i szakaszra: „a fájdalom ágai benned, / mint mindenki benn, elkövesednek / az aláomló évek, évadok, / rétegek, szintek és tagok / óriási nyomása alatt.” (Magad emésztő...)

2 ■ Heller Ágnesnek van egy pofonegyszerű magyarázata e „bonyolult” összefüggésre. Mindkét rendszer lényegét tekintve mennyiségorientált és érzéketlen a minőségre. „Mennyi pénz van?” – ez a piacgazdaság alapkérdése. „Hányan vagytok?” – ez meg a demokráciáé.

3 ■ Vö. Francis Fukuyama: „A történelem vége?” *Világosság*, 1990. 1. szám.

Mint a könyvben megannyiszor, Kornai e tárgykörben is kíméletlen őszinteséggel elemzi saját szellemi fejlődését. 1956 és 1989 között még nem mondott ki mindent. Volt, amit az öncenzúra nem engedett közölni, volt, amit cenzori utasításra kellett kihagyni (pl. a *Túlzott központosítás* angol kiadásából), és volt, ami azért maradt ki, mert akkor még – naiv reformerként (284. old.) – maga sem látott mindent világosan. Szép példája az élveboncolásnak egy 1970-re vonatkozó idézet: „akkor még nem értettem meg azt az eléggé bonyolult összefüggést, ami a demokrácia és a gazdasági decentralizáció, illetve a diktatúra és a gazdasági centralizáció között áll fenn. Ez az érv nemcsak a publikált írásaimból hiányzott, de akkori gondolkodásom sem igen hatott.” (193. old. lj.)²

Csakhogy a szocialista világrendszer 1989–90-ben összeomlott! Van-e bármilyen relevanciája a rá vonatkozó elméleti ismereteknek 2005-ben? Van-e értéke annak a tudástömegnek, ami Kornai írásaiban fellelhető? Nem vitatva a viszonylagos leértékelődés tényét, úgy gondolom, két megfontolást érdemes szem előtt tartanunk. Egyfelől azt a tényt, hogy Kínában – és mellel még Kubában, Vietnámban és Észak-Koreában is – a szocialista rendszer mindmáig fennmaradt. Kornai gondolatainak ottani aktualitását paradox módon az bizonyítja, hogy a nagy szintetizáló munka, *A szocialista rendszer*, Kínában nem jelenhetett meg, jóllehet a kínai fordítás már régés-rég elkészült. Másfelől nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a szocialista rendszer volt a piacgazdaság egyetlen, hosszú évtizedeken át fennmaradni és – a modernizáció szempontjából – sikereket is felmutatni képes alternatívája.³ Éppen ezért szinte biztos, hogy a kapitalizmus jövőbeni minden újabb kritikája és e kritika kritikája is hivatkozási alapnak fogja tekinteni.

Mert mi is a kritika lényege? Marx óta tudjuk, hogy a szabad versenyre épülő piacgazdaság alapvető ellentmondása a tőke és a munka konfliktusa. Ma is erről van szó. Aki ezt az ellentmondást elviselhetetlennek, emberhez méltatlannak tartja, szükségszerűen eljut az államosítás, a gazdaság folyamataiba való politikai szempontú beavatkozás gondolatához. Ezért e kritika kritikája előbb vagy utóbb Kornaira is hivatkozni fog, mert az ő írásaiból érthető meg talán a legegyszerűbben és a leghitelesebben, hogy évtizedes távlatokban mérve milyen káros következményekkel jár a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása és az egyén szuverenitásának korlátozása – bármilyen okból ragadtatja is magát erre egy ország politikai vezetése.

A PUHA KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT

Mint azt az „Áttörés” című 14. fejezetben olvashatjuk, e fogalmat Kornai 1979-ben használta először, amikor egy stockholmi egyetemi előadáson szinte véletlenül hozakodott elő ezzel a metaforával. Valójában azonban a gondolat gyökerei sokkal mélyebbre

nyúlnak vissza. Egy 1958-as *Közgazdasági Szemle*-cikkből (Kell-e korigálni a nyereségrészesedést?) már megjelent az alapdilemma. Helyes-e, indokolható-e, ha a gazdasági élet szereplőit az állam kárpótolja azokért a veszteségekért, amelyekről talán nem is tehetnek? Ha nem is a későbbi pontossággal és általános érvényességgel, de a lényegét már akkor megfogalmazta. Az igazi nyereségérdekeltség akkor hat teljes erővel, ha a gazdaság szereplőjét – legyen egyén, család vagy vállalat – nem húzzák ki a pénzügyi csávából, akár saját hibájából kerül bele, akár a körülmények szerencsétlen összejátéka folytán. Az állami kompenzáció passzivitásra szoktat – mondja Kornai –, arra, hogy nem a piacon küzdeni, hanem sírni kell az állami segítségért (142. old.)

A puha költségvetési korlát (*soft budget constraint*, *SBC*) fogalma valóban áttört minden szellemi háttér, bekerült az egyetemes közgazdaságtudomány vérkeringésébe. Ennek számos oka van, melyek közül talán a legfontosabb, hogy az *SBC*-szindróma meglehetősen elterjedt a magántulajdonon alapuló, normális piacgazdaságokban is. „Bár én, különösen kezdetben, a vállalati magatartásban igyekeztem kimutatni a puha költségvetési korlát jelenlétét, felhívtam a figyelmet arra, hogy hasonló probléma tapasztalható más szervezetekben is, például egészségügyi vagy oktatási intézményekben [...] Sőt, egész országok gazdaságában is érzékelhetőek a szindróma tünetei, ha megszokottá válik, hogy amennyiben egy ország pénzügyi csődbe jut, a nemzetközi pénzügyi intézmények és a pénzügyi világ közössége megsegíti.” (266. old.)

Ezen a ponton azonban Kornai abbahagyja az *SBC*-szindróma elemzését, s áttér arra a kérdésre, ami leginkább izgatja. Miért volt sikere ezzel a modellel, s ami ebből implicit módon következik, miért volt sikertelen a másik nagy kísérlet, az igazán fontos, nagy vállalás?

AZ ANTI-EQUILIBRIUM IGAZSÁGA

Kornai János tanítványaként bizonyára elfogult vagyok. Nem tudom, nem akarom kitörölni emlékezetemből azokat az egyetemi szemináriumokat, melyekhez kapcsolódva a hajdanvolt Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatójaként először rágtam át magamat az *Anti-Equilibrium* (továbbiakban: *AE*) első olvasásra is megragadó fejtegetéseiben. Ma is úgy gondolom, hogy az általános egyensúly elmélet kritikája – pontosabban szólva és Kornai mai szóhasználatát idézve: az az alapgondolat, hogy mind a piacgazdaság, mind a szocialista gazdaság aszimmetrikus rendszer, amelyben vagy a vevő, vagy az eladó van fölényben, s ezért egyikben sincs soha egyensúly – teljesen jogos. A szerzővel együtt vallom, hogy az *AE* 1971-es megjelenése óta eltelt évtizedek őt, nem pedig vitapartnereit igazolták. Nincs harmadik út, nincs olyan megoldás, amellyel össze lehet válogatni mindkét rendszer elő-

nyös vonásait, sutba dobva vagy háttérbe szorítva a nemkívánatos mellékhatásokat. Mint azt a másutt sokszor használt Kornai-metaphora mondja, a társadalmi rendszerek között nem lehet úgy választani, mint a szupermarketben: csak azt tesszük bele a kosárba, ami tetszik nekünk. A politikai struktúra, a tulajdonviszonyok és a gazdaságot ezernyi módon átszövő koordinációs mechanizmusok lényegében már mindent meghatároznak. Ha ez a három fő jellemző adott, ez meghatározza a rendszer többi, ugyancsak fontos vonását is (388. old.).

„Az *Anti-Equilibrium* nem egy tétel a publikációs listámon. Ez volt kutatói pályafutásom legambiciózusabb vállalkozása. [...] az *Anti-Equilibrium* nem érte el azt a hatást, amit reméltem tőle.” (208. old.)⁴ Ezek a könyv magyarázatra, elemzésre szoruló kulcsmondatai. Szinte minden eseményszál, minieszté-terjedelemre felnövelt gondolatmenet összekapcsolható ezzel a két mondattal. A 10. fejezet utolsó oldalain – például – a szerző ismét a siker és a kudarc viszonyáról vall. Itt sorakoznak a félig kimondott, „mi lett volna, ha...?” típusú kérdések. Lehet, hogy az *AE*-mal túl sok haragost szereztem? Mi lett volna, ha az *AE* megmarad rövid esszé formájában, ahogyan először megírtam? Ha nem az általános egyensúlyelméletet, hanem az arra alapozódó egyetemi oktatást és kutatási programot állítottam volna a bírálat középpontjába? Talán a hangnem radikalizmusából kellett volna még többet visszavennem? Hogyan lehetséges az, hogy pályatársak megkapták a legnagyobb elismeréseket is, jóllehet a neoklasszikus elmélet bírálata során felhasznált érveket és szempontokat tőlem vették kölcsön, vagyis inkább plagizálták?⁵ Örökre megválaszolatlanul maradó kérdések.

Az én olvasatomban ez a rendhagyó önéletrajz – melynek angol nyelvű kiadása már készül – elsősorban azt szolgálja, hogy Kornai még egyszer kifejtthesse, s talán a korábbiaknál is eredményesebben foglalhassa össze gondolatait a közgazdaságtani kutatás feladatairól, módszereiről, központi kategóriáiról. És ez az a feladat, amit nem bízhatott másra – a tanítványokra vagy a tanítványok tanítványaira. A neoklasszikus elmélet bírálatának mostani rekapitulációja – ami természetesen kevesebb is, meg több is annál, mint amit az *AE* eredetileg tartalmazott – valójában több fejezeten át, de mégis jól elkülöníthetően három párhuzamos gondolatmenetben történik: egy történeti, egy módszertani és egy matematikai fogalmi keretben (1. ábra).

A kiindulópont személyes és mélyen történelembe ágyazott. „*A tőkét* olvasva határozottam el, hogy közgazdász leszek.” (50. old.) Kornait lenyűgözte a mű belső logikája és az elemzés világjobbító szándéka, valamint az is, hogy a logikai elemzést Marx nem rendelte alá az érzelmeinek. Nem a tőkésnek gonoszságának tulajdonította a kapitalizmus bajait, hanem a rendszer egészét bírálta.⁶ 1946-ban vagyunk, Kornai 18 éves. Szerencséje volt, túlélte a vészidőszakot – miközben szerettei, barátai, iskolatársai közül so-

kan elpusztultak. Hivatásos pártkatoná lesz, majd újságíró, és csak 1959-ben – a memoárban részletesen bemutatott kényszerek hatására – kezd hozzá a közgazdaságtan, s ezen belül a neoklasszikus paradigma (Arrow, Hicks, Samuelson, Walras, Lange) módszeres elsajátításához.

1. TÖRTÉNETI MEGKOZELÍTÉS

Kornai elsődleges, mindent meghatározó élettapasztalata – szemben nyugati pályatársaiéval – a létező szocializmus világa. Évtizedeken át minden írása erről szól. A neoklasszikus közgazdasági elmélet a „normális” piacgazdaságok tapasztalatait leszűrve az optimumként értelmezett egyensúly fogalmát állítja az elemzés középpontjába, s azt állítja, hogy az évtizedek során kifejlődött fogalmi készlettel minden létező gazdasági rendszer leírható. A létező szocializmus világából kitekintve Kornai számára három elvetés adódott.

4 ■ Ezt az állítást többféleképpen is számszerűsíteni lehet. Elég egy rövid ujjgyakorlat az internet keresőjével, hogy megállapítsuk, ha Kornai nevét a *soft budget constraint*tal párosítjuk, akkor több mint 30-szor annyi találatunk van, mintha a Kornai nevére az *Anti-Equilibrium* kifejezéssel együtt keresünk rá (9270 : 289, Google, 2005. okt. 3.). A már idézett Wargo intézet interneten is megtalálható tanulmánya Kornai három nagy könyvének (*AE*, *A hiány* és *A szocialista rendszer*) idézettségét mutatja be az SSCI 1975–2002 adatai alapján. Az ebből le-szűrhető következtetések egyeznek a fentebb mondottakkal.

5 ■ Hogy Kornai ki(k)re, gondolhatott, talán sohasem fogjuk megtudni. Nekem erről sohasem beszélt. De azért érdemes találgatni. Kornai lábjegyzetbe szorult leírása (204. old.) leginkább a világszerte ünnepelt amerikai közgazdászra, Joseph E. Stiglitzre illik. Stiglitz 2001-ben kapott Nobel-díjat. Ünnepi előadásának írásos változatában és a hozzá csatolt terjedelmes irodalomjegyzékben Kornai neve egyszer sem tűnik fel. Kornainak – bár ezt sem említette soha – nagyon fájhatott az is, hogy abban az évben a kitüntetettek a Svéd Akadémia nevében az a Jörgen W. Weibull méltatta, akivel ő a hetvenes években együtt dolgozott.

6 ■ A közgazdászok fiatal nemzedéke számára, akik nem töltöttek éveket a marxi életmű tanulmányozásával, s akikben ezért nem rögződtek mélyen a sokszor idézett marxi „alappontok”, érdemes e helyütt szó szerint is felidézni *A tőke* I. kötetének előszavában fellelhető marxi megfogalmazást: „személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és -érdekek hordozói.” (*MEM*, 23. köt., 9. old.)

7 ■ Az *AE* egyik leghevesebb bírálója, a Kornaiéhoz hasonló személyes tapasztalatokkal rendelkező csehszlovák Klaus-Tříška szerzőpáros pontosan ezt az ellenvetést így fogalmazta meg: „egy rendkívül kevésbé hatékony rendszer is lehet egyensúlyban”. Vaclav Klaus – Dušan Tríška: Kornai János és a posztoszocialista átalakítás. *BUKSZ*, 1994. tél. 481. old.

8 ■ Ambrus-Lakatos Lóránt: Hozzászólás Kornai János előadásához. In: Gál Róbert Iván – Szántó Zoltán (szerk.): *Cselekvésemélet és társadalomkutatás*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp., 2003. 263–267. old.

9 ■ Ez a definíciós vita adta az ún. disequilibrium-iskolával folytatott, egy évtizeden át tartó polémia lényegét. L. *A gondolat erejével*, 13. fejezet.

10 ■ Kornai nem említi, de a közgazdaságtani és gazdaságtörténeti tankönyvek kedvenc példája, hogy az 1929–33-as túltermelési világválság idején a brazil termelők inkább a tengerbe öntötték az eladhatatlan kávéét, mint hogy ingyen adják oda a (nem fizetőképes) rászorulóknak. Hasonló okokból használták mozdonyok fűtésére az eladhatatlan gabonát.

11 ■ Heller Ágnes – Fehér Ferenc: *A modernitás ingája*. T-Twins, Bp., 1993. 173. old.

1. ábra

A neoklasszikus paradigma bírálatának logikai váza

Ismerkedés „A tőké”-vel (1946) → Ismerkedés a neoklasszikus elmélettel (1969)

a) Ha a gazdaságnak – definíció szerint – *muszáj* egyensúlyba kerülnie, akkor a szocialista gazdaság piacain is egyensúly van. Ez ellentmond milliók napi tapasztalatának. A szocializmust az áruhiány jellemzi. Mi erre a neoklasszikus válasz? A szocialista gazdaság nem önálló entitás. Nem más, mint egyensúlyban lévő, de gyengén muzsikáló⁷ vagy szándékosan kialakított monopóliumok által elfuserált⁸ piacgazdaság. Nincs tehát szükség új elméletre, új kategóriákra, minden beleilleszthető a meglévő fogalmi keretrendszerbe. Logikailag nincs ebben semmi hiba, lehet így is használni a kategóriákat. Csakhogy, mondta Kornai egy alkalommal – talán magántársaságban vagy egy előadásában? –, ilyen alapon azt is állíthatjuk, hogy a „nyár” nem más, mint „erősen megváltozott tél”. De ez játék a szavakkal, ami egyre kacifántosabb fogalmak használatára kényszerít.⁹

b) A kapitalista gazdaság piaca sincs minden jószág tekintetében egyensúlyban, és soha sincs olyan állapotban, amelyet könnyű szívvel társadalmi optimumnak lehetne nevezni. Különösen a munkanélküliség visszatérő probléma. Ezt már Marx is észrevette, Keynes ettől lett világhírű, s végül – tehetjük mi hozzá 2005-ben – a munkanélküliség ma is nyomasztja az egyesült Európát. Hogyan lehetséges tehát, hogy a szocializmusban épp a munkaerőt illetően fordított a helyzet: nem a munkaerő-felesleg, hanem a munkaerő hiánya jellemzi?

c) Ha a szocialista és a piaci típusú gazdaság különbségei pusztán mennyiségi jellegűek, és/vagy csak a nem különösebben fontos részjellemezők különböznek, akkor az eladók piacából lehet vevők piacát is csinálni, tehát a szocializmus megreformálható. De a reformok mégsem hoztak igazi eredményt – sem Magyarországon, sem másutt.

Kornai az *AE*-ban és *A hiányban* a három fenti ellenvetés közül kettőre adott világos választ. (A harmadik kérdést – a megreformálhatóságát – évtizedeken át tudatosan megkerülte.) A termelőeszközök magántulajdonán alapuló piaci rendszerben a kínálat minden részpiacon mindig meghaladja a fizetőképes keresletet, jóllehet a ténylegesen lezajló adásvételek összessége a kisebbik nagysághoz, a vásárlók pénztárcájához igazodik. Az eladott és a megvásárolt áruk mennyisége mindig egyenlő – de ez nem nevezhető egyensúlynak, pláne nem optimumnak.¹⁰ A fizetőképes kereslet igényei szerinti termelés éppen-séggel igazságtalan is lehet, hiszen – írja Kornai gon-

1. Történeti megközelítés

A szocializmus mint egyszeri történelmi tapasztalat (1917–1990)

2. Módszertani megközelítés

(i) „Kis” és „nagy” döntések

(ii) Az axiómákat metaracionális tényezők is alakítják

(iii) Nem-árjellegű jelzések nagy szerepe

3. Matematikai ábrázolás

Egyenletek (I-O) vagy egyenlőtlenségek (LP)

1. Az „egyensúly” fogalmának elutasítása, aszimmetriák hangsúlyozása

2. Nincs általánosan érvényes társadalmi jóléti függvény

dolait átfogalmazva Fehér Ferenc filozófus – egy ilyen rendszerben a pénzhiány miatt jogos vágyak tömege marad kielégítetlen.¹¹ Szeretjük, nem szeretjük, ez a piacgazdaság normálállapota.

Ott, ahol a termelőeszközök állami tulajdonban vannak, minden épp fordítva van: a túlkereslet, a hiánygazdaság a jellemző normálállapot, nem pedig „a kínálat egyenlő a kereslettel” szituáció. Végeredményben itt is a rövidebb oldal elve érvényesül: csak annyi árut adnak el, amennyi rendelkezésre áll. Aki nek nem jut – hiába van pénze –, nem kap semmit. És nem csak a kereslet és a kínálat egymáshoz viszonyított arányáról van szó! A szocialista gazdaságban az előállított termékek jórészt silány minőségben készülnek, kicsi a változatosság, s ami kapható, azért is sorba kell állni. Továbbá nemcsak hogy mindenből hiány van: a megtermelt javak egy része felesleges, eladhatatlan, tehát egyszerre van hiány és felesleg. Ennyiben az „általános”, minden piacra egyidejűleg kiterjedő egyensúly fogalma, amely a többletek és a hiányok egymást matematikai értelemben kioltó kiegyenlítődésein alapul, még félrevezetőbb.

A piacgazdaság sem fenéig tejfel, s távolról sem csak a munkanélküliség miatt! A tőkés magántulajdon talaján a társadalom kettéválása gazdagokra és szegényekre szükségszerű, s ezek a különbségek különösen a szegényebb országokban drámaian nagyok lehetnek. Ehhez képest a szocialista társadalom kétségtelenül az egyenlőség világa. A piacgazdaság ráadásul képmutató is, amit – egyebek mellett – a *bourgeois* és a *citoyen* Marx óta jól ismert ellentétpárja példáz. A polgári társadalom a piacgazdasági keretek között naponta újratermeli azokat a helyzeteket, amelyekben az üzletemberek tökéletesen normálisnak tekintik azon döntéseiket, amelyeket állampolgárként maguk is erkölcsbe ütközőnek, visszataszítónak minősítenek.

Fő jellemzőként tehát sem az egyik, sem a másik rendszer leírásakor nem helyes az egyensúly és az optimum fogalmát használni. Valójában mindkét társadalmi rendszerre az aszimmetrikus és a sok szempontból nem kívánatos állapotok¹² tömege jellemző. Vagy hiány van, vagy túlkínálat. Vagy az eladó van fölényben a vevőkkel szemben, vagy a vevő a korlátlan úr.¹³ Mindkét rendszernek vannak előnyei és hátrányai, de sem az előnyök, sem a hátrányok nem kapcsolhatók össze okságilag a gazdaság (fő)szereplőinek jó vagy rossz szándékaival. A szocialista vállalatvezetők hiába szeretnének elegendő mennyiségű, jó minőségű árut termelni – a végeredmény mindig a hiány, a silány minőség lesz. A tőkés vállalatok vezetői viszont lehetnek megértők a kevésbé munkabíró, kevésbé tehetséges, ámde tisztességes munkások iránt – ha nem megy az üzlet, kénytelenek megválni a feleslegessé vált munkaerőtől. A kapitalizmusban a vevőkért folytatott verseny kényszeríti ki a technikai fejlődést, a napról napra javuló, időnként pedig forradalmian új termékek piacra hozatalát. Az örökös rivalizálás, a nyaktörő verseny azonban a munkavállalók szemszögéből nézve emberhez méltatlan kiszákmányolásnak, a nem közgazdász átlagember szemében anarchiának látszik. Kornai gondolatai nyomán Fehér Ferenc filozófus ezt az ellentmondást „kisebbségi csodának” nevezte, merthogy a kapitalista gazdaság a szűkösséget, az örök ontológiai átkot, a mindig telhetetlen vágyaink és mindig korlátos erőink összevetéséért ránk mért metafizikai büntetést – vagyis a Paradicsomból való kiűzetést – hajtóerőként, a gazdasági motiváció választott, „szabad” elveként tudta, tudja megjeleníteni.¹⁴

2. MÓDSZERTAN

Az életmű gondolati rekapitulációját tartalmazó jelen könyvében Kornai három módszertani érvelésláncot használ az egyensúlyelmélet bírálatához.

a) A szokásos közgazdasági elmélet középpontjában a fogyasztók és a termelők rutindöntései állnak. Kisebbségi nagyobb összegekről minden nap vásárlunk valamit, a termelést irányító vezetők naponta, sokszor óránként döntenek a termelés növeléséről vagy csökkentéséről. Az angol nyelv szóhasználatából építkező mikroökonómia ezeket az ismétlődő kis döntéseket nevezi határdöntéseknek. Ezzel szemben Kornai az ismétlődő és a nem ismétlődő döntések közötti alapvető különbséget hangsúlyozza. Élete példájából öt visszafordíthatatlan, megmásíthatatlan, nagy döntést emel ki (szakít a kommunista párttal, nem emigrál, a politika helyett a tudományt választja, szakít a marxizmussal, elindul a nyugati közgazdászok versenyében). Nyilvánvaló, hogy ehhez hasonló nagy döntésekre minden önreflexióra képes ember tud példát saját életéből.

Natura non fecit saltum, azaz a természetben nincsenek ugrások – olvasható a mottó a neoklasszikus közgazdaságtan korai alapművében (Alfred Mar-

shall: *Principles of Economics* 1890). Ez azóta is kiemelkedetlen fundamentuma a *mainstream* közgazdaságtannak. Ezzel a hagyománnyal áll harcban tehát Kornai, amikor a „kis” döntésekkel szemben a „nagy” döntések, az ugrások jelentőségét hangsúlyozza. Könnyű volna érvelését visszautasítani, ha a „nagy” döntések kategóriája csak a nem gazdasági jellegű, tehát politikai vagy etikai választásokra vonatkoznék (pl. Ne ölj!). De éppen hogy nem erről van szó!¹⁵

A „nagy”, a nem ismétlődő, egyszeri döntések fogalma nélkül nem lehet értelmezni a piacgazdaságokra oly mélyen jellemző újításokat, innovációkat, a termelést forradalmasító technológiai változásokat sem. Kornai *A kommunista kiáltványra* és Schumpeter munkásságára, azaz a közgazdász szakmában közismert okfejtésekre hivatkozik: a piacgazdaság legfőbb erénye a verseny, s ez egyszerre oka és kö-

12 ■ Ebből a megközelítésből érdemes újraolvasni Stiglitz már említett Nobel-díjas előadását – szinte másról sincs szó, mint a gazdaság aszimmetrikus természetéről. Egyébként a Stiglitz honlapján megtalálható számtalan tanulmány, cikk és interjú sehol sem említi az AE-mot vagy akárcsak Kornai nevét (<http://www3.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/papers.cfm>)

13 ■ A folklór szerint Amerikában már az első munkanapon azt tanítják meg minden boltossegédnek: „*The customer is the king*”.

14 ■ Heller–Fehér: *i. m.* 166. old.

15 ■ Erdékes és aktuális példája a nagy és kis döntések egymás mellett élésének az a válasz, amelyet az izraeli és az amerikai társadalom adott a terrorista merényletekre. Ahhoz képest, amennyivel a terrorista merényletek megnövelték az autóbusz-használat vagy a kávéházi teraszon való ücsörgés kockázatát Tel-Avivban, vagy a repülés kockázatát bárhol az Egyesült Államokban, a mért forgalomcsökkenés irracionális mértékű. Mintha az emberek képtelenek lennének a költségek és a haszon reális felmérésére. A részletesebb vizsgálatokból azonban kitudt, hogy valójában nincs olyan, hogy „az” emberek viselkedése. Másképpen viselkednek azok, akik számára az autóbusz-használat, a kávéháza járás vagy éppen az Amerikán belüli repülés rutinszerű kis döntés (az ő viselkedésüket a terrorizmus alig befolyásolta), és azok, akik csak alkalmoszerűen, ritkán utaznak busszal Izraelben vagy ülnék repülőgépre Amerikában. Ez utóbbiak számára ez nem rutindöntés, ők radikálisan csökkentették a buszhasználatot, a kávéháza járást stb. Ezt a valójában könnyen érthető, logikus viselkedésbeli különbséget meg lehet magyarázni a neoklasszikus paradigma fogalmaival is – de nagyon komplikált lesz. L. a Nobel-díjas Gary Becker nagy visszhangot kiváltó, internetről is letölthető tanulmányát: Gary Becker – Yona Rubinstein: Fear and the Response to Terrorism: An Economic Analysis. Kézirat.

16 ■ Schumpeter (1883–1950) hagyatékából nem régen – Kornai könyvének megjelenését követően – előkerült egy kézirat. Ebben számos olyan megfogalmazás szerepel, amely még a korábban ismert szövegeknél is közelebb áll Kornai itt idézett módszertanához. A fejlődést itt Schumpeter úgy definiálta, mint „átmenetet az egyik normarendszerből a másikba, melyet azután nem bonthatunk végtelen kis nagyságú lépésekre”. Ennek az elemzésének a kulcsfogalmai: bizonytalanság, újdonság, ugrás. L. *Journal of Economic Literature*, 2005. március, 108–120. old.

17 ■ A főárambeli gondolkodás nem fogadta el ezt az érvelést Kaldortól sem, pedig ő az angliai Cambridge-ből, az Adam Smith-i és marshalli hagyományokhoz kapcsolódva próbált érvelni. 1972-es – az AE-t követő és arra hivatkozó – írásában kritikáját arra hegyezte ki, milyen súlyos hiba a piac szerepét pusztán az alokációs funkcióra korlátozni, és elfeledkezni a piacok kreatív funkciójáról. Kaldor írása (Az egyensúlyi közgazdaságtan alkalmatlansága) magyarul: Kaldor Miklós: *Gazdaságelmélet – gazdaságpolitika*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1989.

vetkezménye a technikai haladásnak, az állandó újtásnak.¹⁶ Valójában könnyen érthető, s nem is különösebben új ellenvetésről van itt szó – és mégsem fogadták el, mert szembement a neoklasszikus hagyománnyal.¹⁷

Ezen a ponton érdemes kiegészítést fűzni az érveléshez. Kornai az *AE* kudarcát elemezve nem tér ki arra a kézenfekvő megfontolásra, amely a neoklasszikus közgazdaságtan angolszász kulturális gyökerei, illetve a fentebbi példában idézett német szerzők – Marx és Schumpeter – egyidejű felemlegetésével szinte magától adódik. A XXI. század első évtizedéből visszatekintve meglehetősen szembeötlő élettapasztalat-különbség választja el egymástól az angol-amerikai, illetve a kontinentális európai szellem-tudományt. Első hallásra bármilyen furcsán hangzik is, az európai kontinens bármely országgal összehasonlítva nemcsak Angliára, de az Egyesült Államokra is a változatlanság, az intézményi stabilitás jellemző. Az angol társadalom politikai berendezkedése – az alkotmányos monarchia – háromszáz éves múltat tekint vissza, s az amerikai alkotmány is kétszáz esztendő keretrendszerrel jelent. Ehhez képest még Európa nyugati felében is – gondoljunk csak a két legfontosabb országra, Németországra és Franciaországra – a ma élő nemzedékek életében szinte évtizedenként változott az alkotmányos berendezkedés, mozogtak a határok, változott a jogrend. Ha pedig Európa keleti felére gondolunk – és Kornai ennek a régióknak szülte –, még markánsabbak az egyetlen emberöltő alatt lezajlott változások. Ilyen szemüvegen keresztül vizsgálva az *AE* amerikai és angol fogadtatását, már könnyebb megérteni, hogy ott miért tartja magát oly kimozdíthatatlan erővel a kis döntésekre, kis lépésekre épített marshalli hagyomány.

b) Kornai megint csak a maga élettörténetéből vett példákkal magyarázza, mi a baja a neoklasszikus paradigma kiinduló feltételezései. A tudomány dedukcióra épül, s a logikai modell használata során meghatározott axiómákból indulunk ki – ez idáig rendben van. A gazdaság szereplőiről is racionális (önérdekkövető) magatartást feltételezünk, vagyis azt, hogy adottnak tekintett korlátozó feltételek mellett, széles értelemben vett költség-haszon szempontok alapján optimalizálnak.

Csak hogy az egyének viselkedési preferenciáit, döntéseit – írja Kornai a kommunizmus eszméjével való szakítását magyarázva – „nem csupán a tiszta és alakítja ki, hanem elég jelentős részben metaracionális tényezők: hitek, előítéletek, kívánságok, vágyak, erkölcsi ítéletek. A metaracionális tényezők az ajtónálló szerepét játsszák; meghatározzák, hogy melyik ajtó táruljon ki egy gondolat vagy egy benyomás beáramlása előtt, és melyik maradjon zárva.” (67. old.) De ha a korábban adottnak vélt feltételek egy része megváltozik – és ennek általában személyhez, egyedi történésekhez köthető és/vagy metaracionális tényekre visszavezethető okai vannak –, akkor ugyanezen korábban felhalmozott tapasztalatok, adottnak látszó

korlátok mibenléte, keménysége hirtelen másként látszik. Az ok-okozati láncok másképpen rajzolódnak ki, mint korábban. Bármennyire kívánatos és – a neoklasszikus tudományfelfogás szerint – „illendő” lenne is, a tények és az ok-okozati elemzés épp a legfontosabb közgazdasági kérdésekben nem választható el mereven egymástól. Érveinek alátámasztására Kornai M. C. Escher holland művész egyik híres, a pszichológiai szakirodalomban gyakran idézett képére utal. Első ránézésre a képen fekete madarak repülnek jobbról balra. De ha jobban megnézzük, úgy is láthatjuk, hogy nem fekete, hanem fehér madarak repülnek, méghozzá balról jobb felé (2. ábra).

2. ábra – M. C. Escher: Nappalok és éjszakák

c) Az *AE* – és a hetvenes években született más Kornai-művek – újszerű módszertani kezdeményezése az volt, hogy felhívták a figyelmet a nem árjellegű információközlés fontosságára. A neoklasszikus elmélet középpontjában – megint csak Marshall óta – az árjelzések állnak. Kétségtelen, hogy az árak és mennyiségek összekapcsolása termékeny elgondolás volt Marshall részéről, amivel számtalan gazdasági és nem gazdasági jelenséget jól meg lehet magyarázni. Az árak változása általában megváltoztatja mind a kereslet, mind a kínálat nagyságát – egyszóval hat a racionálisan viselkedő gazdasági szereplőkre. Csakhogy – vetette fel a kérdést Kornai –, mivel magyarázható, hogy a szocialista gazdaságban a vállalatok viselkedését alig-alig befolyásolják az árak? Sőt, mivel magyarázható az a tény, hogy a gazdaság – a „normális” piacgazdaság is! – tele van nagy- és óriásvállalatokkal, amelyekben *belül* az árak szintén nem játszanak meghatározó szerepet? Miért kellene az ilyen vállalatokat „fekete doboznak” tekinteni? Ezeknek a kérdéseknek a taglalásával is jó irányban tapogatózott az *AE*.

3. MATEMATIKAI ÁBRÁZOLÁS

Kornai szerint a neoklasszikus egyensúlyi modellek a gyakorlati döntéshozók számára használhatatlan matematikai módszereket implikálnak. Kornai a hatvanas évek első felében – Lipták Tamás matematikus-sal termékenyen együttműködve – a textilipar

számára tervezési-programozási feladatokat végzett. Ekkor kerültek szembe azzal a dilemmával, hogy a valós gazdasági szereplők viselkedésének matematikai leképezésére az egyenletrendszerek vagy inkább az egyenlőtlen-ség-rendszerek alkalmasak-e. Mint oly sokszor, az elméleti, a gyakorlati és a technikai korlátok adta lehetőségek itt is keveredtek. Az egyenletrendszerekkel való modellezés a marxista hagyományban gyökerezik (ez az ún. input-output módszer), az egyenlőtlen-ségek alkalmazása a neoklasszikus hagyományokból is eredeztethető lineáris programozás sajátossága. Kornait riasztotta az egyenletek formájában leképezett világ determinizmusa. Ha adott a végső felhasználás vektora (azaz hogy az egyes végtermékekből milyen mennyiségre van szükség), akkor egyértelműen meghatározott az ezzel összhangban lévő termelés és a termelés technológiája is. Ezzel szemben a lineáris programozás a választás lehetőségét sugalmazza. Egy előre megszabott felső korlát alatt (vagy éppen egy alsó korlát felett) a gazdasági vezetők meghatározhatják, hogy többet vagy kevesebbet termeljenek. A vállalati vezetők – adott esetben a textilipar vezetői – választhatnak, s ezért választanak is. Egyáltalán nem mindegy, hogy az ágazat vezetői a meglévő technikát konzerválják, és aránylag szerény beruházással csak a termelés volumenének növelését erőltetik-e, vagy inkább nagy beruházási költséggel és importtal a termelékenység növekedését és a minőség javítását helyezik előtérbe, elfogadva a kisebb volumennövekedést.¹⁸

Az a látszólagosan elvont küzdelem, amelyet Kornai majd négy évtizede az egyensúly fogalmának használata kapcsán vív, végeredményét tekintve fontos gyakorlati következtetésekhez is vezetett. Érdekes módon erre vonatkozó gondolatait Kornai nem a „kudarc” fejezetbe építette be, hanem abba a részbe, ahol életének egy korábbi szakaszáról, a matematikai programozásról van szó (8. fejezet). Itt és ebben a megközelítésben fogalmazza meg azt a gondolatot, hogy az általános egyensúly kategóriájának elvetéséből következik az egyértelműen meghatározható társadalmi érdek, a minden társadalomra érvényes, egyetlen „jóléti függvény” elvetése is.

Mint már erről fentebb esett szó, a neoklasszikus paradigma szerint az általános egyensúly állapota egyben optimális állapot is. Ez úgy értendő, hogy adott feltételek mellett nem lehet tovább úgy javítani a társadalom bármely tagjának helyzetét, hogy az ne rontaná ennél nagyobb mértékben egy másik emberét.¹⁹ Amikor a neoklasszikus gazdaság modellrendszerében „kis” döntésekről vagy határdöntésekről van szó, akkor mindig parciális elemzést végzünk, azaz a „kis” lépések hatását úgy vizsgáljuk, hogy közben minden egyebet változatlanak tekintünk. Ez a két módszertani megoldás össze is függ egymással. A „kis” változások hatását valóban akkor lehet a legjobban vizsgálni, ha közben minden más hatástól eltekintünk. Az alma

áremelkedésének hatását – például – úgy vizsgáljuk, hogy feltételezzük, sem a többi gyümölcs ára, sem a vásárlók jövedelme nem változik.

Gondolatilag ez az a pont, ahol Kornai – és *A gondolat erejével* olvasói számára – világossá vált, illetve válik, hogy a kritika éle részben arra irányul, amit az általánosan elfogadott tankönyvek – elsősorban Samuelson munkásságának hatására – a makroökonómia mikroökonómiai megalapozottsága néven említettek. Kétségtelen, óriási a csábítás arra, hogy a mikroökonómia fogalmait, módszereit és tételeit egy az egyben átemeljük a makroökonómiába. Így minden egyszerűnek, logikusnak látszik. Kornait azonban kutatásai már a hatvanas években arról győzték meg, hogy hiba a társadalmat (akárcsak egyetlen országot is!) homogén egységnek – azaz egyének pusztá halmazának – tekinteni. Addig, amíg az elemzés a mikroökonómia keretén belül marad, érthető és tartható az a megközelítés, amely mindenütt csak mennyiségeket és árakat lát. Ebben a fogalmi keretben értelmes absztrakció a mennyiségek és árak egymáshoz való igazodása során az egyensúly és az optimum feltételezése is. Csakhogy amint átlépünk a makroökonómia világába, ahol már nemcsak a mennyiségek és az árak alakulása, hanem az intézmények működésének mikéntje is fontos, egyszerűen tarthatatlanná válik, mi több, a hétköznapi gondolkodásnak is ellentmond az optimum fogalma. Miért is volna optimális egy-egy ország jogrendje vagy vállalati struktúrája?

Az emberek véleménye minden társadalomban megoszlik afelől, mit tekintenek saját érdeküknek, mit minősítenek jónak, jobbnak vagy legjobbnak, hogyan képzeli a költségek és hasznok megosztását

18 ■ Természetesen az AE-ban még számos más fontos érv is szerepel a neoklasszikus paradigma bírálatában. Kettővel – ti. a növekvő hozadék lehetőségének kizárásával, illetve a többes vállalatok belső strukturális differenciáltságának figyelmen kívül hagyásával, és e két módszertani probléma gyakorlati következményeivel egy korábbi írásomban foglalkoztam: Mihályi Péter: Privatizáció és globalizáció – avagy az Anti-equilibrium újrafelfedezése. *Közgazdasági Szemle*, 2000. 10. szám.

19 ■ Ez az ún. Pareto optimum. Vilfred Pareto (1848–1923) az általános egyensúlyelmélet alapító atyjának tekinthető, és a már többször említett Leon Walras (1834–1910) tanítványa volt.

20 ■ Vö. Heller–Fehér: *i. m.* 8. old.

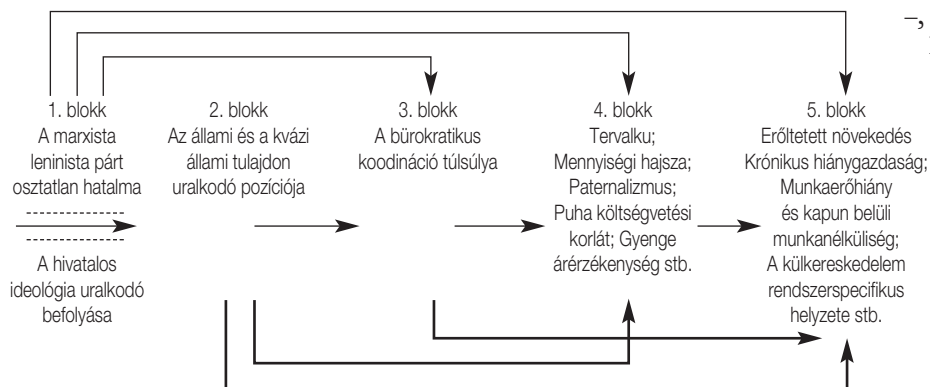
21 ■ Kornai itt még egy rövid kitérőben és egy lábjegyzetben utal arra az elméletörténetileg fontos tényre, hogy az 1960-as évek elején körvonalazott sejtését nagyjából vele egy időben az általános egyensúlyelmélet modern kori pápája, Kenneth J. Arrow precízen is megfogalmazta. Itt az ún. lehetlenségi tételről van szó, amely azt fejezi ki, hogy nincs olyan egyértelmű demokratikus döntéshozatali eljárás, amely közös jóléti függvénybe egyesíthetné az egymástól eltérő egyéni preferenciákat. Attól függően, hogy a demokratikus döntéshozatal milyen sorrendben teszi fel az egyéneknek a választási lehetőségekre vonatkozó kérdéseket, más és más végeredmény adódik.

22 ■ Vö. Heller–Fehér: *i. m.* 104. old.

23 ■ Ezen a ponton Kornai credója teljes mértékben összecseng Keynes *Általános elméletének* nevezetes zárómondataival és Fukuyama (1990) gondolataival is.

24 ■ Erről részletesen Mihályi Péter: Jó úton járunk? Magyarország euróstratégiája. *Közgazdasági Szemle*, 2005. 7–8. szám, 712–732. old.

3. ábra

A klasszikus rendszer koherenciája, a kauzalitás fő iránya

Forrás: *A szocialista rendszer*, 381. old.

a jelen és a jövő generációi között (már ha gondolkodunk erre egyáltalán). Mint azt már egy XVIII. századi francia filozófus szellemesen megjegyezte, nem lehetünk egy időben a csatátér valamennyi pontján, ezért öncsalás azt hinni, hogy a küzdelem valamennyi lehetséges szereplőjének és nézőjének valamennyi helyzetét egyetlen homogén elméletbe sűrítjük.²⁰ Bármely korban igaz – és most Kornai szavaihoz térünk vissza –, hogy a rendszer egésze több az egyének összességénél. Az egyének igényeinek összehangolása általában nem vezet valamiféle nyugvópontra, mindenki számára kívánatosnak tetsző optimumhoz. Ez a folyamat konfliktusokkal jár, s ezek a konfliktusok – sok áttételen keresztül – szükségszerűen a politika szférájában dőlnek el. Nincs és nem is lehetséges olyan elméleti modell, amelynek végeredménye alapján bárki kijelenthetné, hogy ez és ez a termékszerkezet, ez és ez a ráfordítás-struktúra eredményezi a társadalmi jóléti függvény maximumát, tehát ennek megvalósítása a társadalmi érdek.²¹ Nem lehet kiszámítani vagy megtervezni a kapitalizmus és a szocializmus, a magántulajdon és a verseny, illetve a köztulajdon és a centralizált döntések megfelelő arányát – annál az egyszerű oknál fogva, hogy nem létezik ilyen rögzített arány.²²

A stabil, békés Amerikából nézve kézenfekvőnek látszik, hogy minden társadalmi változás mögött egyének kiszámítható érdekeit kell keresni. A XX. század két nagy európai kataklizmáját – a kommunista rendszert és a fasiszmust – átélve azonban Kornai számára sem a mikroökonómia alapfeltevése szerinti önérdékkövető racionalitás, sem a makroszintű végeredmény kiszámíthatósága nem tűnik bizonyosságnak. Élete során túl sok ellenpéldát látott. Nemcsak az önérdék határozza meg az emberek viselkedését. Az is számít, mit gondolnak, miben hisznek. „Életem egész munkássága értelmét vesztené, ha nem lennék meggyőződve arról, hogy a gondolatnak van ereje.” (15. old.)²³ Lehet persze úgy érvelni – mint erre fentebb egy más összefüggésben utaltunk

–, hogy a költség-haszon elemzés határait kényünk-re-kedvünk-re tágitjuk. Ezzel a trükkel kétségtelenül eltűnik minden gondolat, minden eszmeiség, és csak a pusztá érdek marad a színpadon. Ily módon érvelve azt is mondhatnánk például, hogy a Rákosi-féle vezetéstől racionális gazdasági döntés volt, hogy megpróbálták Magyarországot a vas és acél országává tenni, mert ha ágáltak volna ez ellen, Moszkva páros lábbal rúgja ki a

Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának tagjait, megromlanak a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok, s ez árt a magyar gazdaságnak. Lehet így is érvelni, de ez játék a szavakkal, hasonló a fentebb idézett évszak-definícióhoz.

A neoklasszikus modell általában összekapcsolja a „kis” lépések módszerét a parciális elemzéssel, azaz az egyidejűleg lehetséges milliányi egyéb változást tudatosan figyelmen kívül hagyja. Ez az eljárás az egyetemi oktatásban megvilágító hatású, s egy-egy modellvizsgálaton belül alkalmas a részösszefüggések számszerű illusztrációjára is. De ezek a modellek az ok-okozati kapcsolatokat általában csak egyirányú folyamatként tudják értelmezni. A körülöttünk lévő gazdasági rendszereket azonban közvetett és közvetlen hatások, visszacsatolós mechanizmusok és a folyamatok kumulációja formálja. Vegyük példaként a klasszikus szocialista rendszert! Az ebben a működésben fellelhető oksági kapcsolatok fő irányát Kornai a következőképpen ábrázolta (3. ábra).

Az ábra balról jobbra haladva mutatja az oksági kapcsolat főirányát. A nyilak azt szemléltetik, hogy egy-egy jelenségcsoportra nemcsak a megelőző – azaz csupán egy réteggel mélyebben fekvő – jelenségcsoport hat, hanem valamennyi mélyebb tényező is közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorol.

Hogy nemcsak őszinte, fontos, de aktuális is mindaz, amit Kornai egyensúlykritikája számunkra örökül hagy, azt talán érdekes lehet Magyarország és az Európai Unió kapcsolatrendszerének példáján is végiggondolni. Egy konkrét gazdaság, mint a mai Magyarország vagy az EU egyidejűleg 20-30 makroökonómiai mutatóra és legalább ennyi nehezen számszerűsíthető társadalmi jelzőszámra figyel egyszerűen – a kutatásfejlesztéstől a romák beilleszkedéséig. Egy ilyen bonyolult rendszerben nyilvánvalóan nem értelmezhető az egyensúly, az optimum fogalma. Ennek a legalább 50-60 szempontból álló célrendszernek számtalan olyan kombinációja van, amely tartósan is fennmaradhat.²⁴ Természetesen annak van értelme, hogy a tapasztalati értékek átlagos értékét figyeljük – éppen ezt teszik a nemzeti statisztikai hivatalok –, de ezek az átlagok nem fejeznek ki semmiféle egyensúlyt vagy optimumot. Miért vol-

na például egyensúlyinak mondható a francia GDP elmúlt 15 évben tapasztalt, átlagosan 1,8 százalékos növekedési üteme, vagy az ugyanezre az időszakra számított 7,9 százalékos német munkanélküliségi adat? A valóságban csak olyan gazdasági helyzetek és intézményi megoldások között választhatunk, amelyek mindegyike tökéletlen valamilyen szempontból. Minden megoldás, minden változtatás előnyök és hátrányok együttállását, illetve új előnyök és új hátrányok kialakulását jelenti. Az egyensúly és az optimum kategóriája inkább akadály, semmint segítője gondolkodásunknak. A világ nem tökéletes, és nem is tehető azzá.

BEKERÜLNI A MAINSTREAMBE

A modern közgazdaságtan – most ne bonyolódjunk a mérték kifejtésébe – alapjában véve az amerikai elitegyetemek belvilágát jelenti. Minden, ami igazán fontos, ott születik meg, vagy oda telepítették. Ami bekerül az amerikai egyetemi tankönyvekbe, akár alap-, akár haladó fokon, az részévé válik a tudomány főáramának, a *mainstream*nek; ami nem, az szinte nem is létezik a világ más egyetemein sem. Kornai – elsősorban a szocializmussal kapcsolatos kutatásai miatt – meghívást kapott ebbe a világba. Közel két évtizedet a Harvard Egyetem professzoraként töltött el. És még így sem sikerült az *AE* gondolatait átvinni, elfogadtatni! Egyelőre.

Ha Kornai munkásságának egészét a Svéd Akadémia a tudományos közösség egésze nevében Nobel-díjjal ismerné el, az szinte automatikus garanciát jelentene arra, hogy az életmű egészének elismertsége révén a neoklasszikus elméletet bíráló gondolatok is helyet kapnak az egyetemi tankönyvekben, s évtizedeken át ott is maradnak. Pontosabban szólva, ma már nem az a kérdés, hogy ez megtörténik-e, hiszen sokféle más néven (pl. intézményi közgazdaságtan, kísérleti közgazdaságtan) az általános egyensúlyelmélet és a neoklasszikus paradigma kritikája már részben beépült a főáram gondolatmenetébe is. A kérdés az, hogy Kornai megközelítése, az *AE* érvrendszere megkapja-e az őt jogosan megillető helyet.

Erre megvan az esély. Az a problémakör, amely Kornai Jánost máig leginkább foglalkoztatja, s amelyen keresztül végül eljutott a neoklasszikus közgazdaságtan bírálatához is, ma is aktuális. Bármerre tekintünk is a világban – vizsgáljuk akár a posztkommunista országokat, az EU-t vagy Afrika és Ázsia fejlődő országait –, mindenütt azt találjuk, hogy az állam ezernyi módon beavatkozik a tulajdonviszonyokba, a piacgazdaság napi működésébe. Ennek a beavatkozásnak a mértéke, helye országonként is nagyon különböző, időben is hullámzó. A hatékonyság és az egyenlőség, a stabilitás utáni vágy és az élenjáró országok mielőbbi utolérése olyan konfliktuspárok, amelyekről – minden eddigi tapasztalat szerint – egyetlen ország sem szabadulhat. Az ezzel kapcsolatos közgazdasági dilemmák elemzésében, leírásában

és megértésében Kornai János eredményei világviszonylatban is kimagaslók, talán páratlannak is mondhatók. *A gondolat erejével az idáig vezető utat világitja meg.* Letehetetlen könyv. □

